

źródła monastyczne

92

źródła monastyczne

92

Redaktorzy serii: Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

średniowiecze

16

Rada naukowa:

Marek Derwich

Dariusz Kasprzak OFMCap.

Przemysław Nehring

Krzysztof Ożóg

ks. Marek Starowieyski

Ewa Wipszycka

Rafał Zarzeczny SJ

ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI

PISMA

MONASTYCZNE

CZĘŚĆ 2

Przekład:

ELWIRA BUSZEWICZ

Redakcja naukowa i opracowanie:

KRZYSZTOF SKWIERCZYŃSKI

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekłady na podstawie wydań:

Die Briefe des Petrus Damiani, wyd. K. REINDEL, MGH BdK 4/1–4/4, 1983–1993; PETRUS DAMIANUS, *Sermones*, wyd. I. LUCCHESI, CCCM 57, 1983.

Przekład i opracowanie wykonane w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą: „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2019, nr 12H 13 0566 82: „Źródła wzorców kultury monastycznej – transformacja i recepcja w średniowiecznej Polsce: kultura piśmienna, przekaz ustny i wizualny”.

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Recenzje wydawnicze:

Dr hab. prof. UŚ JAKUB MORAWIEC

Dr hab. prof. UJ WOJCIECH MRUK

Redakcja tomu:

MICHAŁ T. GRONOWSKI OSB

ELŻBIETA WIATER

Projekt okładki i stron tytułowych:

ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Opracowanie typograficzne:

JAN NIEĆ

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 143/2020, Tyniec, dnia 29.09.2020

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 2020

ISBN 978-83-8205-046-2

ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37, 30–398 Kraków

tel.: +48 (12) 688–52–90; tel./fax: +48 (12) 688–52–91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl; www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów; druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	7
„BĄDŹCIE OCIOSANI DYSCYPLINĄ ĆWICZENIA DUCHOWEGO, BĄDŹCIE NAMASZCZENI ZGODĄ BRATERSKIEJ MIŁOŚCI” – MNISI, EREMICI I ZBAWIENIE W MYŚLI PIOTRA DAMIANIEGO (<i>Krzysztof Skwierczyński</i>)	9
BIBLIOGRAFIA.....	33

PISMA MONASTYCZNE

LIST 109	
Żywot świętych Rudolfa i Dominika Opancerzonego	45
LIST 44	
<i>De vita eremitica</i>	75
LIST 56	
Do mnicha Piotra Cerebrosusa	105
KAZANIE LXXIII	
O grzechu języka	115
KAZANIE LXXIV	
O walce duchowej	131
LIST 153	
<i>De perfectione monachorum</i>	143
LIST 50	
<i>De suae congregationis institutis</i>	223

ANEKS

JAN Z LODI

Żywot świętego Piotra Damianiego,
czcigodnego biskupa Ostii, kardynała i eremity 283

INDEKS BIBLIJNY..... 345

INDEKS IMION I NAZW WŁASNYCH..... 351

WYKAZ SKRÓTÓW

- CCL Corpus Christianorum. Series Latina, I–, Turnholti 1953–
- CCCM Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, I–, Turnholti 1966–
- MGH Monumenta Germaniae Historica, Hanover–Leipzig–Berlin 1826–
- PL Patrologiae cursus completus. Series latina, wyd. J.-P. MINGE, Parisiis 1878–1890 (1844–1864).
- PSP Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, Warszawa 1969–
- RB BENEDYKT Z NURSJI, *Reguła*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 2005, s. 22–247.
- REINDEL *Die Briefe des Petrus Damiani*, wyd. K. REINDEL, MGH BdK, t. 4/1–4/4, München 1983–1993.
- ŹrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–
- ŹrMon 83 ŚW. PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, przekł. E. BUSZEWICZ, redakcja naukowa i opracowanie K. SKWIERCZYŃSKI, 2018.
- ŹrMon 89 ŚW. ODON Z CLUNY, *Żywot św. Geralda z Aurillac*, przekł. E. BUSZEWICZ, redakcja naukowa i opracowanie M. BRZOWSKA, 2020.
- ŹrMon 91 ŚW. PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BUSZEWICZ, redakcja naukowa i opracowanie K. SKWIERCZYŃSKI, 2020.

Krzysztof Skwierczyński

**„BĄDŹCIE OCIOSANI DYSCYPLINĄ
ĆWICZENIA DUCHOWEGO, BĄDŹCIE
NAMASZCZENI ZGODĄ BRATERSKIEJ
MIŁOŚCI” – MNISI, EREMICI I ZBAWIENIE
W MYŚLI PIOTRA DAMIANIEGO**

W pierwszym tomie *Pism monastycznych* Piotra Damianiego znalazł się wybór jego listów, kazań i traktatów adresowanych nie tylko do kręgów monastycznych i eremickich, lecz także do przedstawicieli Kościoła hierarchicznego oraz do ludzi świeckich¹. Niezależnie od rodzaju odbiorców oraz podejmowanej przez Avellanitę problematyki we wszystkich tych dziełach widoczna jest następująca myśl: każdy człowiek może dążyć do osiągnięcia zbawienia; najtrudniej dotrzeć do niego, przebywając w świecie (czyli Egipcie), nieco łatwiej – wstępując do klasztoru (opuszczając egipską niewolę), chociaż zdaniem reformatora monastycyzm jego czasów znajdował się w opłakanej kondycji; natomiast najpewniejszą drogą – skoro nie ma już prześladowań za wiarę i Chrystusa, a więc nie sposób zostać męczennikiem – jest odosobnienie w eremickiej celi i życie wypełnione postami,

¹ ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. nauk. i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 83, 2018.

modlitwą, medytacją, ustawiczną pokutą, ekstremalnym udręczaniem ciała. Na kolejny wybór dzieł Damianiego składały się kazania poświęcone dziewiczym męczennicom oraz Najświętszej Marii Pannie². Adresatami niemal wszystkich tych kazań byli mnisi i eremici, dla których święte niewiasty miały być wzorem do naśladowania i to najdoskonalszym, idealnym wręcz, gdyż one w idealny sposób naśladowały Chrystusa, zabijając w sobie wszelkie ludzkie dążenia i pragnienia oraz współuczestnicząc w niewyobrażalnych cierpieniach Zbawiciela. Kazania te były niejako instrukcją, szczegółowymi wytycznymi oraz skondensowanym przewodnikiem na wąskiej, stromej, pełnej zasadzek i niebezpieczeństw ścieżce, którą człowiek może próbować dojść do wymarzonego celu – życia wiecznego.

Niniejszy wybór przynosi z kolei tłumaczenia żywotów, listów i traktatów, które koncentrują się przede wszystkim na doskonałej (oczywiście jedynie w ziemskiej perspektywie) formie życia – mianowicie odosobnieniu w eremickiej pustelni. Nawet jeśli niektóre z tych dzieł adresowane są do mnichów prowadzących cenobialny styl życia czy wręcz do całych zgromadzeń klasztornych, głównym tematem ich narracji są eremici, a właściwie przykład ich doskonałego życia, który to wzór może przynieść wspólnotom monastycznym życiodajne owoce. W przetłumaczonych niżej pismach ludzie świeccy czy przedstawiciele Kościoła hierarchicznego oczywiście się

² TENŻE, *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. nauk. i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, ŻrMon 91, 2020.

pojawiają, ale wyłącznie na marginesie głównych rozważań. Prezentowane utwory są niebywale „monastycznocentryczne”, jakby w porządku ziemskim istniały jedynie dwa światy: mnichów (z niedoskonałymi benedyktynami i doskonalszymi eremitami) oraz wszystkich pozostałych ludzi. Ten drugi świat – Egipt – adresaci pism Damianiego powinni zdecydować się całkowicie porzucić, odseparować się od niego i skoncentrować wyłącznie na Chrystusie, czyli na doskonaleniu siebie. W traktacie *De perfectione monachorum*³ autor zwraca się następującymi słowami do odbiorców swoich napomnień:

Dlatego, najdrożsi, porwijcie za oręż wstrzemięźliwości, pokory, cierpliwości, posłuszeństwa, czystości, miłości oraz wszelkich cnót i walczcie nie o wsie i miasta, nie o żony i dzieci, lecz o wasze dusze, które mają pierwszeństwo nad każdym uczuciem wynikającym z jakiegokolwiek więzi.

Pierwszym zamieszczonym w niniejszym wyborze dziełem Avellanity⁴ jest *Żywot świętych Rudolfa i Dominika Opancerzonego*⁵. Jest on właściwie napisanym latem 1064 r. listem adresowanym do papieża Aleksandra II (1061–1073)⁶. Dzieło niejako przy okazji pokazuje nam,

³ List 153, REINDEL 4/4, s. 13–67.

⁴ O życiu i twórczości Piotra Damianiego zob. K. SKWIERCZYŃSKI, „*Moją zaś gramatyką jest Chrystus*” – świat monastyczny Piotra Damianiego, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŹrMon 83, s. 11–69; tam przywołana najważniejsza literatura przedmiotu.

⁵ List 109, REINDEL 4/3, s. 200–223.

⁶ O żywocie tym zob. przede wszystkim: U. LONGO, *Come angeli in terra. Pier Damiani, la santità e la riforma del secolo XI*, Roma

w jaki sposób autor pracował: wykorzystał tu mianowicie *in extenso* obszernie i liczne fragmenty swoich wcześniejszych pism, o czym zresztą informuje papieża i innych czytelników (z kolei w *De perfectione monachorum* czytamy, że Damiani notował swoje przemyślenia na tabliczkach, które przepisywane były następnie przez pewnego eremity). Podobnie jak w przypadku najśłynniejszego dzieła hagiograficznego tego autora, *Żywotu błogostawionego Romualda*⁷, także tu pojawiają się opisy innych bohaterów, które tworzą swoiste mini-żywoty świętych eremitów. *Żywot* Rudolfa i Dominika przynosi dwa różne wzorce świętości promowane przez Piotra: Rudolf z Gubbio to święty biskup-eremita, z kolei Dominik Opancerzony osiągnął w swoich czasach nieosiągalne – stał się (dzięki ekstremalnym formom umartwiania) eremita-męczennikiem. Jak wspominałem, ten podwójny *Żywot*

2012, s. 149–233; W.D. MCCREADY, *Odiosa sanctitas. St Peter Damian, Simony, and Reform*, Toronto 2011 (Studies and Texts, 177), s. 164–166 (ekskurs: *Rodolph of Gubbio, Dominicus Loricatus and the Date of Epist. 109*); R. BENERICETTI, *Ancora sulla data della „Vita sancti Rodulphi et sancti Dominici Loricati” di san Pier Damiani*, [w:] *San Pier Damiani. Studi nel millenario della nascita (1007–2007)*, red. R. BENERICETTI, Faenza 2007 (Studi della Biblioteca Card. Gaetano Cicognani, 12), s. 11–23; dawniejsza literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio. Bibliografia 1007–2007*, Roma 2007 (Opere di Pier Damiani, Complementi), s. 363; ostatnio: U. LONGO, *Pier Damiani e l’agiografia*, [w:] *Opere di Pier Damiani*, t. III: *Vite*, red. L. SARACENO, U. LONGO, Roma 2020, s. 167nn.

⁷ *Vita beati Romualdi*, wyd. G. TABACCO, Roma 1957 (Fonti per la storia d’Italia, 94); przekł. pol. E. BUSZEWICZ w: ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŻrMon 83, s. 73–160.

przybrał formę listu skierowanego do papieża; podobnie jak można zaobserwować w dziele hagiograficznym poświęconym twórcy eremityzmu italskiego – Romualdowi, tak i tu dostrzegamy starania pustelników, aby „ich święci” uznani zostali przez Stolicę Apostolską i aby także przez nią promowany był ich kult. Analizując opis cnót obu głównych bohaterów oraz licznie wspomnianych innych anachoretów, można odnieść wrażenie, że mamy tu do czynienia z „żywotem zbiorowym” – propagującym ideały świętości eremickiej w ogóle.

Podobne wrażenie sprawia następne (choć chronologicznie wcześniejsze) dzieło, mianowicie utrzymany w zjadliwym tonie list do florenckiego „eremity miejskiego” Teuzona, napisany przez Avellanitę w latach 1055–1057, po dość burzliwym osobistym spotkaniu z adresatem we Florencji. Pismo to znane jest w literaturze jako traktat *De vita eremitica*⁸. Kłótniwy mnich, po kolejnym konflikcie z opatem, postanowił wieść życie eremickie w... gwarnym mieście. Damiani tłumaczy adresatowi istotę życia pustelniczego oraz monastycznego, wzywa do posłuszeństwa i powrotu w progi klasztoru. Swoje wywody ilustruje licznymi przykładami heroicznego zachowań prawdziwych, nie „miejskich”, eremitów. W kontekście promowania przez Damianiego świętości Dominika i Rudolfa, w zajmującym nas liście pada interesująca informacja o kontestowaniu przez pewne kręgi świętości ojca-założyciela italskiego eremityzmu, mianowicie św. Romualda.

⁸ List 44, REINDEL 4/2, s. 7–33; literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 332–333.

Jeszcze bardziej złośliwy, choć mniej ironiczny w tonie jest kolejny list, który został przez świętego napisany latem roku 1058 i skierowany do równie kłótliwego jak Teuzon mnicha, Piotra⁹. Piotr Cerebrosus miał być nie tylko głupi i kłótlivy, lecz przede wszystkim podważał zasadność jednej z częściej stosowanych przez eremitów praktyk ascetycznych – samobiczowania. W późniejszym liście-traktacie *De laude flagellorum* napisanym wiosną 1069 r. do mnichów z Monte Cassino¹⁰ Damiani zachęcał adresatów, aby powrócili oni do dawnego zwyczaju publicznego samobiczowania się w piątki. Nie tyle przekonywał zgromadzenie z Monte Cassino do tej praktyki, co raczej tłumaczył, że nie należy wstydić się własnej nagoci w jej trakcie. Piotr Cerebrosus natomiast twierdził, że samobiczowanie jest absurdalne i niczym nieusprawiedliwione, co Avellanita odpierał m.in. argumentem, że w czasach, gdy już nikt nie prześladowuje chrześcijan za wiarę i głoszenie Ewangelii, samoudręczenie grzesznego ciała jest najdoskonalszą formą naśladowania cierpień umęczonego Chrystusa.

Następnie publikowane są dwa kazania¹¹ skierowane do współbraci z rodzimego eremu w Fonte Avellana: ka-

⁹ List 56, REINDEL 4/2, s. 153–161; literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 337.

¹⁰ List 161, REINDEL 4/4, s. 135–144 (przekł. pol. E. BUSZEWICZ w: ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŹrMon 83, s. 267–281).

¹¹ O miejscu kazań w twórczości Piotra Damianiego zob. K. SKWIERCZYŃSKI, „Zostałaś przyjęta do pokrewieństwa braterskiej adopcji” – dziewictwo a dzieje Zbawienia w myśli Piotra Damianie-

zanie LXXIII *O grzechu języka (De vitio linguae)*¹² oraz LXXIV *O walce duchowej (De spirituali certamine)*¹³, oba napisane najpewniej wkrótce po wycofaniu się reformatora z życia publicznego i powrocie do eremu w roku 1061. Podobnie jak zamieszczone w poprzednim tomie *Pism monastycznych* kazanie XXI *Do braci z eremu*¹⁴, odnoszą się one wprost do życia eremickiego i przeznaczone były do rozważania przez żyjących w odosobnieniu i ustawicznym umartwianiu się współbraci Avellanioty. Wszystkie trzy kazania stanowią jeden korpus, gdyż mają zachęcić eremitów do życia samotnego w całkowi-

go, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, ŻrMon 91, s. 97–124; tam dalsza literatura.

¹² PETRUS DAMIANUS, *Sermones*, wyd. I. LUCCHESI, Turnholti 1983 (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 57), s. 432–440; *Opere di Pier Damiani*, t. II/2: *Sermoni (36–76)*, red. U. FACCHINI, L. SARACENO, Roma 2015, s. 426–439. Literatura dotycząca kazań jest zebrana w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 282–301; zob. także komentarze w tomach kazań *Opere di Pier Damiani* oraz U. FACCHINI, *Il sermonario di san Pier Damiani. Testimonianza della vita ecclesiale e liturgica dell’XI secolo*, [w:] *Opere di Pier Damiani*, t. II/1: *Sermoni (2–35)*, red. U. FACCHINI, L. SARACENO, Roma 2013, s. 7–98; o kazaniach kierowanych do mnichów i eremitów zob. L. SARACENO, *I „sermoni monastici” di Pier Damiani*, [w:] *Opere di Pier Damiani*, t. II/2: *Sermoni (36–76)*, s. 467–487.

¹³ PETRUS DAMIANUS, *Sermones*, s. 442–448; *Opere di Pier Damiani*, t. II/2: *Sermoni (36–76)*, s. 442–453.

¹⁴ *Sermo Petri Damiani contemptibilis monachi fratribus eremi*, [w:] PETRUS DAMIANUS, *Sermones*, s. 135–140; *Opere di Pier Damiani*, t. II/1: *Sermoni (2–35)*, s. 360–368 (przekł. pol. E. BUSZEWICZ w: ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŻrMon 83, s. 219–227).

tym milczeniu i do unikania niepotrzebnego gadulstwa, z którego wyniknąć mogą najcięższe grzechy (niweczy ono bowiem wszystkie inne cnoty); pustelnicy winni się zaś skupić na nieustającej walce z grzechem i wewnętrznymi pokusami. Kazania te stanowią swego rodzaju rekolekcje dla współbraci, w których rozważana jest istota życia anachoreckiego. W kazaniu *O walce duchowej* powraca motyw biblijny ucieczki z Egiptu jako początku życia monastycznego; Damiani pisze braciom, że lepiej nie przystępować w ogóle do wspólnoty niż wstąpiwszy do niej, nie podejmować ustawicznej walki z pokusami i grzechem.

Cytowany wyżej w krótkim fragmencie traktat *De perfectione monachorum* jest następnym dziełem niniejszego zbioru¹⁵. Ten obszerny list skierowany po roku 1067 do opata Mainarda z Pomposy¹⁶ stanowi głęboką i rozbudowaną zachętę do życia monastycznego i jego apologię. Avellanita daje swym odbiorcom wprost do zrozumienia, że ideałem jest jednak życie pustelnicze; mnichom pozostającym w cenobium wyjaśnia sens monastycyzmu, dokonuje niezwykle dogłębnej analizy pewnych zapisów *Reguły* św. Benedykta. W drugiej części traktatu precyzuje powinności oraz pożądane cechy członków wspólnoty sprawujących określone funkcje jak opat czy przeor, następnie zaś zwraca się do poszczególnych grup wie-

¹⁵ List 153, REINDEL 4/4, s. 13–67; literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 382–385.

¹⁶ O związkach Piotra Damianiego z tym klasztorem zob. K. SKWIERCZYŃSKI, „*Moją zaś gramatyką jest Chrystus*”, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŻrMon 83, s. 21.

kowych zgromadzenia (dzieci, młodzieńcy, nowicjusze, starcy), przesyłając im liczne wskazówki i rady, jak wytrwać na niełatwej drodze ku zbawieniu. Dzieło to łączy w sobie cechy komentarza do *Reguły*, rozważań nad cnotami monastycznymi oraz daje praktyczne przykłady i przedstawia swoiste *exempla* dobrych i złych mnichów oraz eremitów.

Jako ostatnie w niniejszym wyborze pism Damianiego zostało umieszczone tłumaczenie traktatu tytułowanego w historiografii *De suae congregationis institutis*¹⁷. Zredagowany w 1057 r. list 50 adresowany jest do niegdysiejszego mnicha Stefana, który – wybrawszy najdoskonalszą drogę – porzucił klasztor i przystąpił do wspólnoty eremickiej w Fonte Avellana. To obszerne dzieło jest swoistym komentarzem do listu 18 z lat 1045–1050¹⁸, w którym opisane zostały zasady, prawa i zwyczaje praktykowane w rodzimym eremie Piotra Damianiego. W późniejszym, rozwiniętym komentarzu Avellanita podkreśla po raz kolejny, że co prawda istnieją różne drogi prowadzące do Boga, funkcjonują różne zgromadzenia pozwalające na cnotliwe życie we wspólnocie, natomiast żaden ze sposobów na osiągnięcia zbawienia nie jest tak doskonały i pewny, jak wstąpienie do eremu i życie w pustelniczej *celli*. Dzieło to przynosi również cenne informacje

¹⁷ List 50, REINDEL 4/2, s. 77–131; literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 334–336.

¹⁸ List 18, REINDEL 4/1, s. 168–179; literatura w: U. FACCHINI, *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio*, s. 313–314 (przekł. pol. E. BUSZEWICZ w: ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, *ŹrMon* 83, s. 161–175).

o źródłach praktykowanego w Fonte Avellana eremityzmu – jest to oczywiście tradycja Romualdiańska, wywodząca się zarówno z *Reguły* św. Benedykta, jak też z żywotów i zaleceń świętych Ojców. Italscy pustelnicy nie byli więc wzmiankowanymi w I rozdziale *Reguły* św. Benedykta anachoretami, którzy, odbywając próbę życia wspólnego w klasztorze, zostali przygotowani do samotnej walki ze złem, grzechem i wszelkimi pokusami, lecz eremitami kierującymi się w swoim życiu także innymi zasadami niż te opisane przez opata z Monte Cassino.

W Aneksie zostało zamieszczone tłumaczenie najważniejszego źródła do biografii Avellanity, mianowicie zredagowanego w kilka lat po śmierci jego żywotu pióra Jana z Lodi (*De gestis sancti Petri Damiani venerabilis Ostiensis episcopi, cardinalis et eremite*)¹⁹. Autor był uczniem i współpracownikiem Piotra Damianiego; jako dwudziestolatek po raz pierwszy słuchał kazania swego mistrza w rodzinnym Lodi najpewniej w 1059 r.; prawdopodobnie już w roku następnym wstąpił do eremu w Fonte Avellana, w którym pozostawał przez czterdzieści lat, pełniąc m.in. funkcję przeora eremu Świętego Krzyża. Aż do śmierci Piotra był jego współpracownikiem, „sekretarzem”, towarzyszem licznych podróży, świadkiem jego działalności, obserwatorem praktyk ascetycznych, portrecistą duchowości i pobożności Avellanity. W 1104 r. Jan

¹⁹ JAN Z LODI, *Vita Petri Damiani*, wyd. S. FREUND, [w:] S. FREUND, *Studien zur literarischen Wirksamkeit des Petrus Damiani*, Hannover 1995, MGH SuT 13, s. 201–265; żywot mógł powstawać już od roku 1076, z pewnością został zaś ukończony przed 1082 r., kiedy Jan z Lodi jest wzmiankowany jako przeor Fonte Avellana.

został wybrany biskupem Gubbio, umarł w roku następnym w opinii świętości²⁰. Ucznia i mistrza łączyły więzy czułości i przyjaźni duchowej²¹.

Jak wspominałem, List 109 zawiera dwa żywoty: biskupa-eremity oraz eremity-męczennika; z kolei umieszczone w Aneksie dzieło autorstwa Jana z Lodi w jednym żywocie łączy oba opracowane przez Piotra Damianiego ideały świętości. Nawet proporcje w opisie są bardzo podobne: idealnemu biskupowi/kardynałowi poświęcono mniej miejsca, uwypuklając przymioty umartwiającego swe ciało pustelnika. Warto wskazać na dwie charakterystyczne cechy dzieła Jana, mianowicie skomponował on żywot nie według powszechnego, banalnego hagiograficznie schematu: życie – śmierć – cuda, lecz stworzył

²⁰ O Janie z Lodi i jego dziele zob. S. FREUND, *Studien zur literarischen Wirksamkeit*; TENZE, *Zum Verhältnis von „Topos“ und „Wirklichkeit“ in der Vita Petri Damiani des Johannes von Lodi*, „Archiv für Kulturgeschichte“ 80 (1998), s. 297–324; E. FERRARINI, *Tratti della spiritualità Damiana nella testimonianza agiografica di Giovanni da Lodi*, [w:] *La „grammatica di Cristo“ di Pier Damiani. Un maestro per il nostro tempo*, red. G.I. GARGANO, L. SARACENO, Verona 2009, s. 235–257; A. CARETTA, *S. Giovanni il grammatico*, Lodi 1996; zob. też studia zgromadzone w tomie *Giovanni da Lodi (antica), monaco avellanita e vescovo di Gubbio. Atti del convegno di Gubbio (22–24 settembre 2006)*, red. N. D’ACUNTO, Lodi [b.r.].

²¹ Zob. L. SARACENO, *L’amicizia spirituale: un tratto del carisma romualdino–camaldolese?*, [w:] *Il carisma nel secolo XI. Genesi, forme e dinamiche istituzionali*, Negarine di S. Pietro in Cariano (Verona) 2006, s. 167–185.

własną konstrukcją: życie w eremie – posługa biskupia – życie w eremie. Ponadto Jan z Lodi obsesyjnie wręcz podkreśla motyw przewodni swojego żywotu, mianowicie post. Avellanita już jako odrzucone przez matkę niemowlę zmuszony jest do postu; potem jako dziecko rezygnuje z pragnienia słodyczy i znalezione pieniądze oddaje na ofiarę, także zdecydowana większość cudów Damianiego (czy raczej egzemplów i mirakulów) dotyczy jedzenia i napojów; kulminacją narracji jest wprowadzony przez Damianiego post w piątki, przyjęty m.in. w Monte Cassino²². Dodajmy, że kwestia ekstremalnych postów, wykraczających znacznie poza zwyczaje monastyczne, jest obecna niemal we wszystkich zamieszczonych w niniejszym tomie dziełach. Czasem jest to obecność wręcz obsesyjna, detaliczna... Wydaje się, że dla Piotra Damianiego i jego mistrzów oraz uczniów, w tym oczywiście Jana z Lodi, posty te miały głęboki związek z pojmowaniem życia eremickiego jako etapu drogi pomiędzy wyjściem z Egiptu (konwersja) a osiągnięciem Ziemi Obiecanej (zbawienie) – czterdziestoletni okres wędrówki to czas wyrzeczeń, głodu i postów; jednocześnie zaś to naśladowanie Chrystusa, który czterdzieści dni spędził na pustyni. Dla spadkobierców św. Romualda każda czynność i każdy podejmowany trud miał nie tyle być naśladowa-

²² Por. E. FERRARINI, *Tratti della spiritualità Damiana*, s. 250nn; o zwyczajach żywieniowych i postach w wyrosłych z Romualdiańskiej tradycji eremach zob. G. ARCHETTI, *Solum in pane et aqua abstinere. L'alimentazione a Fonte Avellana al tempo di Pier Damiani*, [w:] *Fonte Avellana nel secolo di Pier Damiani*, red. N. D'ACUNTO, Verona 2008 (Centro Studi Avellaniti), s. 179–211.

niem Zbawiciela, co pozwolić odcisnąć na własnym życiu stygmaty Jezusa – o czym czytamy zarówno w żywocie Dominika, jak i w wielu innych dziełach Avellanity. Jan z Lodi wykorzystując symbolikę liczby 40 porównuje Damianiego do Chrystusa: otóż młody Piotr, planując porzucić wygodne i zamożne życie światowe i wstąpić do Fonte Avellana, postanowił poddać się, podobnie jak Zbawiciel, próbie i sprawdzić, czy podoła pustelniczym wymaganiom. Zamknął się mianowicie w jakiejś celi na 40 dni i żył według zasad eremu; próba ta jedynie wzmocniła jego chęć wyjścia z Egiptu.

Jan z Lodi powołuje się w swej narracji wprost na liczne dzieła swego mistrza, idee innych utworów również są w tym utworze hagiograficznym bardzo widoczne. Wystarczy przyrzeć się tylko tym pismom, które znajdują się w niniejszym tomie: Piotr Damiani jako bohater swego żywotopisarza uosabia cechy Rudolfa z Gubbio, Dominika Opancerzonego, jest ilustracją wszystkich zaleceń, które sam kierował do mnichów, eremitów, hierarchów i samego papieża. Nawet jeśli Jan z Lodi nie był wybitnym hagiografem, był z pewnością bystrym obserwatorem i doskonale rozumiał myśli Damianiego – wszystkie je umieścił w portrecie swego nauczyciela. Przykładem niech będzie tu np. stosunek do cudów, których mieli by dokonywać przyszli święci; zarówno Piotr, jak i Jan z Lodi sceptycznie odnoszą się do spektakularnych cudów, mirabiliów i znaków. Obszerny fragment dzieła opowiadającego o Dominiku Opancerzonym dotyczy tego problemu; otóż Avellanita przywołuje przykład Jana Chrzciciela oraz Marii Panny, którzy cudów za życia nie

dokonywali, i stwierdza, że dla zbawienia ludzi o wiele cenniejsze są przykłady pobożnego życia świętych ludzi niż ich cuda. Te ostatnie rodzą bowiem podziw, zaś przykład życia domaga się naśladowania i pokazuje, że każdy człowiek może zostać świętym²³.

Pozostając przy żywotach, warto na marginesie przywołać kolejną interesującą kwestię. Otóż w *Żywocie błogosławionego Romualda* Damiani wspomina, że kult eremity rozpoczął się za zgodą papieża²⁴. Także list 109 stanowi ewidentną zachętę kierowaną do Stolicy Apostolskiej, aby ta zatwierdziła oba kultury. W kręgu św. Romualda istniało głębokie przekonanie, że to papieństwo winno wyrażać zgodę zarówno na kult, czyli kanonizować, jak i np. dawać licencję na prowadzenie misji chrystianizacyjnych wśród pogan²⁵. Obie wzmiankowane tu idee niewątpliwie zmie-

²³ Zagadnienie to rozwijam w innym miejscu, zob. K. SKWIERCZYŃSKI, Jan Chrzciciel nie uczynił żadnego znaku, *czyli po co świętemu cuda?*, [w:] PIOTR CZCIGODNY, *O cudach (De miraculis)*, przekł. W. MOHORT-KOPACZYŃSKI, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, A. ŻREBIEC, *ŻrMon* 97 [w przygotowaniu].

²⁴ Miało to miejsce w czasach pontyfikatu Jana XIX (1024–1032) lub Benedykta IX (1032–1045); chodzi o jedną z pierwszych kanonizacji dokonanych przez papieża, zob. *Żywot błogosławionego Romualda*, LXXII.

²⁵ Por. K. SKWIERCZYŃSKI, „*Moją zaś gramatyką jest Chrystus*”, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, *ŻrMon* 83, *passim*; zob. ostatnio interesujące ustalenia Grzegorza Paca na temat najdawniejszych papieskich kanonizacji, który co prawda pomija wzmacniający jego tezy przykład Rudolfa i Dominika, jednak przekonująco ukazuje, że idea kanonizacji papieskich czy też przekonanie o konieczności zatwierdzania kultu świętych przez Stolicę Apostolską, była szczególnie silna w środowisku italskich eremitów, najwcześniejszym przykładem takiego przekonania była kanonizacja Pięciu

rzały do konsolidacji władzy Stolicy Apostolskiej w całej *christianitas*. Jeśli przypomnimy ponadto stanowczą walkę tego kręgu z symonią i nikolaityzmem (co widoczne jest w licznych dziełach zamieszczonych w obu tomach *Pism monastycznych*), możemy śmiało postawić tezę, że późniejsza tzw. reforma gregoriańska i jej zasadnicze idee rodziły się m.in. w środowisku św. Romualda i jego kontynuatorów²⁶. To także w tym kręgu, konkretnie w pismach Damianiego, pojawiły się przekonanie i uzasadniające je argumenty o wyjątkowej pozycji rzymskiego biskupstwa²⁷.

Analiza utworów hagiograficznych Avellanity (mam tu na myśli nie tylko żywoty, lecz także listy i traktaty często przepelnione treściami hagiograficznymi, jak np. zamieszczony w niniejszym tomie list 44 do eremity „miejskiego” Teuzona) pozwala zaobserwować poszczególne etapy podejścia do reformy Kościoła i jej rozumienia przez Damianiego: *Żywot błogosławionego Romualda* to

Braci (przypomnijmy – bohaterów nie tylko żywotu autorstwa Brunona z Kwerfurtu, lecz także *Żywotu błogosławionego Romualda*), zob. G. PAC, *Papieska kanonizacja Pięciu Braci – przejaw naśladownictwa czy nowatorstwa? Wokół przemian kultu świętych na peryferiach chrześcijaństwa łacińskiego w X–XII w.*, [w:] *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wiek)*, red. R. MICHAŁOWSKI, G. PAC, Warszawa 2020, s. 378–446, szczególnie s. 437nn.

²⁶ Syntetycznie o duchowości, religijności oraz instytucjonalnych przejawach italskiego ruchu eremickiego wyrastającego z kręgu św. Romualda zob. U. LONGO, *Romualdo, Pier Damiani, Fonte Avelana*, [w:] *I castelli della preghiera. Il monachesimo nel pieno medioevo (secoli X–XII)*, red. G.M. CANTARELLA, Roma 2020, s. 97–121.

²⁷ Zob. niżej, żywot autorstwa Jana z Lodi.

tekst programowy reformatora, w którym odnajdziemy wszystkie wątki poruszane w dalszej twórczości przeora z Fonte Avellana i w większości przyswojone, zaadaptowane przez pozostałych reformatorów późniejszego tzw. obozu gregoriańskiego; *Vita Mauri*²⁸ z kolei ilustruje zainteresowanie Piotra reformą struktur i moralności Kościoła w wymiarze lokalnym; *Vita Odilonis*²⁹ natomiast stanowi świadectwo zmiany podejścia do monastycyzmu tradycyjnego, cenobialnego³⁰ i próby połączenia sił wszystkich monastycznych ośrodków, które próbowały reformować Kościół (fascynujące byłoby wreszcie zbadanie wpływu reformatorskich działań kluniackich na środowiska reformatorów italskich w dobie przedgregoriańskiej³¹); *Żywot świętych Rudolfa i Dominika Opancerzonego* stanowi z kolei sublimację propozycji ascetycznych Fonte Avellana – nie tyle naśladowanie Chrystusa Cierpiącego, co utożsamienie się, zjednoczenie z Umęczonym Zbawicielem. Przywołajmy fragment dzieła:

Nasz Dominik zaś nosił na ciele stygmaty Jezusa, a porzec krzyża nie tylko odmalował na czole, lecz także wyrył wszędzie na całym ciele. Wypalony i wyschły jak

²⁸ *Vita sancti Mauri*, [w:] *Opere di Pier Damiani*, t. III: *Vite*, s. 452–466.

²⁹ Fragmenty tego dzieła inspirowały Jana z Lodi, zob. niżej, żywot jego autorstwa.

³⁰ Zob. K. SKWIERCZYŃSKI, „*Moją zaś gramatyką jest Chrystus*”, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, ŻrMon 83, s. 45nn.

³¹ Pracę doktorską na ten m.in. temat przygotowuje na Uniwersytecie Warszawskim Karolina Białas.

trzcina, zasłużył na to, by obfity deszcz niebiańskiej łaski nawodnił go jak sitowie. Tu okuwał się żelaznym pancerzem, tam ustrojony jest w śnieżnobiałe szaty anielskiej chwały. Tu gniotło go twarde posłanie, tam piastowany jest na miękkim łonie patriarchów. Całe jego życie było dlań Wielkim Piątkiem krzyża; tam zaś, radosny i wspinały, świętuje chwałę Zmartwychwstania.

Znaczący jest też kolejny fragment tego żywotu, który obrazuje myśl eschatologiczną Damianiego – tylko propozycja avellańska może bowiem dawać gwarancję zbawienia (znamienne, że w tym okresie życia Damiani oddała się od papieża Aleksandra II i jego otoczenia, usiłuje łączyć siły z Cluny i Monte Cassino):

Kiedys bowiem w najświętszym dniu Wielkanocy, kiedy inni bracia zgodnie ze zwyczajem przespali się w południe, zapytałem, czy i on spał. Odpowiedział mi: „Otóż, ojcze, rzekłem w sercu swoim: po co mam jeszcze spać w dzień, skoro noce są tak długie? Zatem wyciągnąwszy ręce na wzór krzyża, wziąłem Psalterz, a gdy go odmówiłem, stojąc w ten sposób, zaraz dano sygnał na nonę”. W taki więc sposób połączył zwycięstwo Ukrzyżowania z chwałą Zmartwychwstania.

Jak *Żywot błogostawionego Romualda* nazwaliśmy wyżej tekstem programowym Damianiego, tak ostatnie jego dzieło hagiograficzne, *Vita Dominici*, stanowi z pewnością duchowy testament Avellanity.

Obok ustawicznych postów często poruszanym problemem w wydanych w tym tomie źródłach są łyzy jako szczególna łaska Ducha Świętego, a jednocześnie ozna-

ka bliskości i szczerości stosunków z Bogiem³². Podobnie jednak jak w kwestii wydarzeń cudownych czy praktykowania skrajnej ascezy, tak i w przypadku daru łez Piotr Damiani dostrzega konieczność rozdzielenia łaski pochodzącej od Boga oraz zjawisk, które dzieją się za podszeptem mocy diabelskich. Najwięcej uwagi łzom poświęcił Avellanita w Liście 153; nazywa je pośredniczkami, które przed Bożym trybunałem wyjednają odpuszczenie grzechów. Pozwalają one rozpoznać, czy modlitwa jest szczerą; obmywają brud i wszelkie nieczystości duchowe i cielesne; smutek przemieniają w radość; przerażają one wreszcie nawet samego diabła. Z kolei kierowany do braci eremitów list 50 przynosi rady, jak wzbudzić w sobie prawdziwą, pochodzącą od Ducha Świętego obfitość łez – trzeba mianowicie usunąć wszelkie sprawy świeckie, nawet pogawędki ze współbraćmi, gdyż ziemskie działania blokują łzy niczym wszelkie przeszkody zalegające u źródeł strumienia. Łzy pozwalają, aby na jałowym i zaniedbanym polu umysłu zakwitły kwiaty cnót.

³² O darze łez zob. C. RIGGI, *La „compunctio lacrimarum” nell’ascesi benedettina*, „Benedictina” 28 (1981), s. 681–706; P. NAGY, *Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d’institution (V^e–XIIIe siècle)*, Paris 2000; TAJ, *Lacrimas quia doloris, suaves quia amoris. La dolcezza delle lacrime religiose nell’Occidente medievale*, [w:] *Piacere e dolore. Materiali per una storia della passione nel Medioevo*, red. C. CASAGRANDE, S. VECCHIO, Firenze 2009 (Micrologus Library, 29), s. 49–66; por. interesujące uwagi: K. SŁABOSZOWSKA, *Placz i łzy w wybranych księgach „Roczników” Jana Długosza* (praca magisterska), Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2020.

Życie w eremie, jak wielokrotnie podkreślaliśmy, to najdoskonalsza forma wędrówki z Egiptu do Ziemi Obiecanej, jednak Avellanita ostrzega, aby nie chełpić się i nie nadymać pychą z powodu życia w odosobnieniu (List 44)³³. Wymaga on mianowicie od mnichów i eremitów kompletności przejawiającej się w praktykowaniu wszelkich cnót, wypełnianiu wszystkich przepisów *Reguły*, naśladowaniu Chrystusa pod każdym względem. W Kazaniu LXXIII zadaje retoryczne pytanie, jak może ktokolwiek chełpić się czystością, chlubić postami, modlitwami, dobrymi uczynkami, jeśli nie panuje nad swym językiem. Jedna niedoskonałość niweczy bowiem wszelkie inne wysiłki. Ten eremicki pesymizm, wymagający doskonałości w osiąganiu wszelkich celów, widoczny jest doskonale w Liście 153, gdy Damiani pisze do mnichów z Pomposy (i być może z Classe), że jeśli człowiek nie zapłaci wierzycielowi – Bogu – ostatniego funta należności, nie osiągnie zamierzonego celu – zbawienia – i ponadto straci 99 funtów, które już wcześniej zapłacił; wszelkie wcześniejsze umartwienia, modlitwy i dobre uczynki pójdą na marne. Innymi słowy: niezwykle trudno jest osiągnąć zbawienie, stawką w żmudnej wędrówce mnicha/eremity jest albo wszystko, albo nic³⁴. Lepiej więc w ogóle nie wstępować do klasztoru/eremu, jeśli nie chce się walczyć wszystkimi możliwymi siłami; lepiej po-

³³ Podobnie relatywizował Damiani kwestie „biologicznego” dziewictwa, o ile nie jest ono także czystością duszy; zob. K. SKWIERCZYŃSKI, „Zostałaś przyjęta do pokrewieństwa braterskiej adopcji”, *passim*.

³⁴ Por. też R. MICHAŁOWSKI, *Zjazd Gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Wrocław 2005, s. 358nn.

zostać w Egipcie i próbować osiągnąć zbawienie, a nawet świętość³⁵, niż wyruszyć w podróż przez pustynię i się poddać. W Kazaniu LXXIV (które w całości, określimy to anachronicznie, brzmi wręcz jak psychologizujące przemówienie motywacyjne we współczesnej korporacji) Avellanita pisze wprost:

Nie pójść do boju to bowiem rzecz niechlubna; lecz pójść i potykać się opieszale to pod każdym względem śmiertelne niebezpieczeństwo. Lepiej jest bowiem nie poznać drogi prawdy, niż po jej poznaniu zawrócić wstecz. Niektórzy bowiem po opanowaniu podstaw świętego żołnierstwa popadają wskutek ostygnięcia ducha w taką zniewieściałość, że nawet jeśli się wydaje, że nie czynią złych rzeczy, to jednak nie starają się wcale pracować nad postęпами swej duszy. Nie starają się oni oczywiście zwyciężać głodu postem ani wyrzekać się podanych na uczcie frykasów, ani znosić przykrości chłodu, ani wcześniej rozpoczynać wspólnych czuwań; oni więc, nawet jeśli nie chcą sięgać po to, co zakazane, z rozkoszą napawiają się jednak tym, co dozwolone.

Zważywszy na ekstremalne formy praktyk pokutnych promowanych przez Piotra Damianiego, ideą kluczową jego pism jest – wręcz paradoksalnie – umiarkowanie. Avellanita radzi zarówno mnichom, jak i doskonalszym

³⁵ Por. U. LONGO, *La proposta cristiana di Pier Damiani*, [w:] *Pier Damiani e il monastero di San Gregorio in Conca nella Romagna del secolo XI*, red. N. D'ACUNTO, Spoleto 2008 (Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Incontri di Studio, 6), s. 89nn; TENZE, *I laici nella Chiesa e nella società secondo Pier Damiani. Cetti dominanti e riforma ecclesiastica nel secolo XI*, Roma 1999 (Nuovi studi storici, 50), s. 15nn.

od nich eremitom, aby swoje posty i umartwiania dostosowywali do własnych indywidualnych możliwości; podkreśla, że lepiej czasem ograniczyć wymiar i intensywność ascezy, aby potem osiągać trudniejsze cele; pozwala na wędrowną dolinę, żeby po nabraniu sił i doświadczenia wspinać się na najwyższe szczyty. W liście 50 autor udziela następującej rady:

Co do snu, konieczna jest niektórym nie tyle surowa dyscyplina, co rozsądny umiar. Lepiej jest z pewną umiarkowaną pobłażliwością pozwolić ciału na sen, a potem gorliwiej czuwać, oddając Bogu chwałę, niż przez cały dzień chodzić jak we śnie, rozdziawiać usta i ziewać. Wprawdzie w czasach ostatnich moich poprzedników nie było w zwyczaju, by spać trochę w dzień, my zaś sypiamy w dni letnie, lecz jak niewątpliwie doświadczyliśmy, jeśli tracimy jakiś pożytek, śpiąc w dzień, to rekompensujemy go sobie, zarówno wstając wcześniej w nocy, jak i gorliwiej trwając na służbie Bożej.

Nieco wcześniej w tym samym dziele pisze natomiast:

Jednakże w tych sprawach [dyscypliny] jest potrzebna miara i rozsądek, by to, co się pochopnie podejmuje, nie zostało potem małodusznie zarzucone jako nieznośny i nie do udźwignięcia ciężar.

Również żywot autorstwa Jana z Lodi przynosi informację, że Damiani z powodu umartwień i nocnych czuwań nabawił się tak ostrych bólów głowy, że nie mógł spać; nauczył się więc przyszły święty „postępować tak rozsądnie, że starał się unikać leniwego rozprężenia, a zarazem powstrzymać zbytnie porywy roztropnym umiarkowaniem”.

Warto przywołać w tym miejscu późniejszą o kilkadziesiąt lata kontrowersję kluniacko-cysterską i liczne zarzuty, jakie obie strony sporu wysuwały wzajemnie przeciwko sobie³⁶. Jedną z ważnych postaci tej dyskusji był Wilhelm z Saint-Thierry, który osobiście doświadczył obu dwunastowiecznych dróg monastycznych: benedyktyńskiej i cysterskiej. W latach 1143–1145 napisał on list do kartuzów z Mont-Dieu, który stanowi wyraz tęsknoty do życia pustelniczego wzorem Ojców Pustyni i przynosi adresatom wskazówki, jak podążać drogą kontemplacji. Przywołajmy krótkie fragmenty *Złotego Listu*, w których autor wzywa do umiarkowania właśnie; słowa te mogłyby zostać napisane kilkadziesiąt lat wcześniej przez Piotra Damianiego. A właściwie – jak widzieliśmy wyżej w cytowanych passusach – zostały przez niego w niemal identycznej formie wyrażone:

Dlatego nie jest dobrze, przygotowując nocne czuwania, przeładowywać umysł mnóstwem psalmów i wycieńczać czy gasić ducha. (...) Są bowiem także inne ćwiczenia cielesne, które wymagają wysiłku ciała, takie jak czuwa-

³⁶ Zob. M.T. GRONOWSKI, *Spór o tradycję. Cluny oczami swoich i obcych – pomiędzy pochwałą a negacją*, Źródła Monastyczne. Monografie, 1, 2013; *Polemika kluniacko-cysterska z XII wieku*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa M.T. GRONOWSKI, ŹrMon 55, 2010. Dodajmy na marginesie, że w Liście 50, kierowanym do współbraci z Fonte Avellana, używa Damiani podobnej argumentacji jak późniejsi cystersi, pisząc o klasztornych zwyczajach: „Jeśli zaś ktoś przechodziłby do eremu spod reguły klasztornej, osądź sztuką jakiejś powściągliwej nagany jakieś niepotrzebne rygory dyscypliny monastycznej, zbyteczne dzwonienie dzwonków, liczne wielogłosowe śpiewy, ozdobne ornamenty i tym podobne i zgań je bez potępienia”.

nia, posty i inne tego rodzaju. Te ćwiczenia nie stoją na przeszkodzie duchowym, lecz je wspomagają, jeśli towarzyszy im zdrowy rozsądek i umiarkowanie. Przeszkadzają duchowym, jeśli z powodu błędu niezachowania miary przeprowadza się je w taki sposób, że już to duch słabnie, już to zmęczenie ogarnia ciało. (...) we wszystkim jednak należy zachować umiar. Czasami należy ciało powalić na ziemię, lecz nie ścierać w proch³⁷.

To nie jedyny wszak przejaw oryginalności, nowatorstwa i prekursorskich działań Avellanity...

Monastyczny (a właściwie eremicki) świat, jaki wyłania się z prezentowanych w niniejszym tomie tłumaczeń dzieł Avellanity, jest światem męskim. Jedynie na marginesie narracji pojawiają się pobożne niewiasty, np. w *Żywocie świętych Rudolfa i Dominika Opancerzonego* znajdujemy wzmiankę o pewnej wdowie bardzo znaczącego rodu, która – naśladowując ascetyczne praktyki eremitów – „stosując (...) zasadę biczowania, odprawiła stuletnią pokutę”. W tym samym dziele czytamy, że późniejszy biskup Gubbio wraz z dwoma starszymi braćmi oraz matką przekazał Damianiemu cały rodzinny majątek i posiadłości, na których terenie powstał następnie klasztor, gdzie matka oraz jeden z braci pędzili życie monastyczne. Rudolf zaś z drugim bratem praktykował surowe, doskona-

³⁷ WILHELM z SAINT-THIERRY, *Złoty List (Do braci z Mont-Dieu)*, przekł. W. MOHORT-KOPACZYŃSKI, red. naukowa i oprac. P. CHOJNACKI, M.T. GRONOWSKI, A.M. PIAZZONI, *ŻrMon* 66, 2013, s. 127; 132; 133.

łe życie pustelnicze. Interesujące wzmianki znajdujemy także w żywocie Romualda pióra Avellany: otóż w Val di Castro św. Romuald założył erem dla uczniów, a jednocześnie zreformował (czy też na nowo fundował) klasztor-erem dla pobożnych niewiast³⁸. Marginalne traktowanie tych ostatnich w publikowanych tutaj tekstach nie oznacza jednak, że reformatora nie zajmowała kondycja monastycyzmu żeńskiego – teksty zgromadzone w tomie *Kazania o dziewicach* dobitnie wszak wskazują, że chciał objąć swoją duszpasterską troską cały lud Boży, a nie tylko mężczyzn, ponadto nie wyobrażał sobie wręcz dzieła Zbawienia bez aktywnego udziału kobiet. Dlatego też mogę już zapowiedzieć kolejny zbiór dzieł św. Piotra Damianiego – pisma o monastycyzmie żeńskim³⁹ i listy adresowane do niewiast. Mam nadzieję, że dzieła te wkrótce ukażą się drukiem w serii *Źródła Monastyczne*.

³⁸ ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Żywot błogostawionego Romualda*, XXXV, [w:] TENŻE, *Pisma monastyczne*, przekł. E. BUSZEWICZ, *ŹrMon* 83, 2018, s. 123–125.

³⁹ Uwagi na temat monastycyzmu kobiecego w myśli Damianiego, zob. B. JABŁONOWSKA, *Piotr Damiani o kobietach – uwagi wstępne*, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, *ŹrMon* 91, s. 49–95; o badaniach nad historią kobiet interesującego nas okresu zob. K. MORAWSKA, *Kobiety w jedenastowiecznej Europie. Główne problemy i wyzwania historiograficzne*, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, *ŹrMon* 91, s. 9–47.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- BERNARD z CLUNY, *Zwyczajnik klasztorny (Ordo Cluniacensis)*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. BIAŁAS, M.T. GRONOWSKI, *ŹrMon* 93 [w druku].
- Chronica monasterii Casinensis*, wyd. H. HOFFMANN, MGH SS 34, 1980.
- Die Briefe des Petrus Damiani*, wyd. K. REINDEL, MGH BdK, t. 4/1–4/4, 1983–1993.
- IZYDOR z SEWILLI, *Etymologiarum sive originum libri XX*, wyd. W.M. LINDSAY, Ox 1911.
- JAN z LODI, *Vita Petri Damiani*, wyd. S. FREUND, [w:] S. FREUND, *Studien zur literarischen Wirksamkeit des Petrus Damiani*, 1995, MGH SuT 13, s. 201–265.
- Księga Gomory*, tłum. E. BUSZEWICZ, [w:] K. SKWIERCZYŃSKI, *Mury Sodomy. Piotra Damianiego Księga Gomory i walka z sodomią wśród kleru*, Kraków 2011, s. 257–312.
- Le carte di Fonte Avellana*, t. 1, wyd. C. PIERUCCI, A. POLVERARI, Roma 1972.
- Opere di Pier Damiani*, t. I/1: *Lettere 1–21*, red. G.I. GARGANO, N. D'ACUNTO, Roma 2000; t. I/2: *Lettere 22–40*, red. G.I. GARGANO, N. D'ACUNTO, Roma 2001; t. I/3: *Lettere 41–67*, red. G.I. GARGANO, N. D'ACUNTO, Roma 2002; t. I/4: *Lettere 68–90*, red. N. D'ACUNTO, L. SARACENO, Roma 2005; t. I/5: *Lettere 91–112*, red. N. D'ACUNTO, L. SARACENO, Roma 2011; t. I/6: *Lettere 113–150*, red. N. D'ACUNTO, L. SARACENO, Roma 2018; t. II/1: *Sermoni (2–35)*, red. U. FACCHINI, L. SARACENO, Roma 2013; t. II/2: *Sermoni (36–76)*, red. U. FACCHINI, L. SARACENO, Roma 2015; t. III: *Vite*,

- red. L. SARACENO, U. LONGO, Roma 2020; t. IV: *Poesie e preghiere*, red. U. FACCHINI, L. SARACENO, Roma 2007.
- PETRUS DAMIANUS, *Sermones*, wyd. I. LUCCHESI, CCCM 57, 1983.
- Polemika kluniacko–cysterska z XII wieku*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa M.T. GRONOWSKI, *ŻrMon* 55, 2010.
- ŚW. HIERONIM, *Listy do Eustochium*, przekł. i oprac. B. DEGÓRSKI OSPPE, *ŻrMon* 33, 2004.
- *Przeciw Jowinianowi*, [w:] TENŻE, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi. Przeciw Jowinianowi. Przeciw Wigilancjuszowi*, przekł. ZBIOROWY, *ŻrMon* 67, 2013.
- *Żywoty mnichów Pawła, Malchusa i Hilariona*, przekł. i oprac. B. DEGÓRSKI OSPPE, *ŻrMon* 10, 1995.
- ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 83, 2018.
- *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 91, 2020.
- ŚW. ODON Z CLUNY, *Occupatio*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. BIAŁAS, K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 98 [w przygotowaniu].
- *Żywot św. Geralda z Aurillac*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. M. BRZOWSKA, *ŻrMon* 89, 2020.
- Vita beati Romualdi*, wyd. G. TABACCO, Roma 1957 (Fonti per la storia d'Italia, 94).

WYBRANE OPRACOWANIA

- Anchoritic Traditions of Medieval Europe*, red. L.H. McAVOY, Woodbridge 2010.
- ARCHETTI G., *Solum in pane et aqua abstinere. L'alimentazione a Fonte Avellana al tempo di Pier Damiani*, [w:] *Fonte Avellana*

- nel secolo di Pier Damiani*, red. N. D'ACUNTO, Verona 2008 (Centro Studi Avellaniti), s. 179–211.
- BENERICETTI R., *Ancora sulla data della „Vita sancti Rodulphi et sancti Dominici Loricati” di san Pier Damiani*, [w:] *San Pier Damiani. Studi nel millenario della nascita (1007–2007)*, red. R. BENERICETTI, Faenza 2007 (Studi della Biblioteca Card. Gaetano Cicognani, 12), s. 11–23.
- *L'Eremo e la cattedra. Vita di san Pier Damiani (Ravenna 1007 – Faenza 1072)*, Milano 2007.
- BIAŁAS K., *Ideał mnicha czy ideał człowieka? Myśl antropologiczna w Occupatio Odon z Cluny*, [w:] ODON Z CLUNY, *Occupatio*, cz. 1, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. BIAŁAS, K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 98 [w przygotowaniu].
- *Nowicjat klasztorny i status nowicjuszy według Bernardi Ordo Cluniacensis*, [w:] BERNARD Z CLUNY, *Zwyczajnik klasztorny (Ordo Cluniacensis)*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. BIAŁAS, M.T. GRONOWSKI, *ŻrMon* 93 [w druku].
- BRUCE S.G., *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism. The Cluniac Tradition ca. 900–1200*, Cambridge–New York 2007 (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 4, 68).
- BRZOWSKA M., *Mnich czy arystokrata? Św. Odon z Cluny Żywot św. Geralda z Aurillac*, [w:] ŚW. ODON Z CLUNY, *Żywot św. Geralda z Aurillac*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. M. BRZOWSKA, *ŻrMon* 89, 2020, s. 9–208.
- BYNUM C.W., *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Berkley 1988.
- CANTARELLA G.M., *Comites aulae coelestis. Studia z historii, kultury i duchowości Cluny w średniowieczu*, red. naukowa M.T. GRONOWSKI, K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 47, 2009.
- *Strój monastyczny – jego początki i symbolika*, [w:] TENŻE, *Comites aulae coelestis. Studia z historii, kultury i duchowości Cluny*

- w średniowieczu*, red. naukowa M.T. GRONOWSKI, K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 47, 2009, s. 327–349.
- CANTIN A., *Les sciences séculières et le foi. Les deux voies de la science au jugement de S. Pierre Damien (1007–1072)*, Spoleto 1975.
- *Saint Pierre Damien 1007–1072. Autrefois – aujourd’hui*, Paris 2006.
- CARETTA A., *S. Giovanni il grammatico*, Lodi 1996.
- COWDREY H.E.J., *The Age of Abbot Desiderius. Montecassino, the Papacy, and the Normans in the Eleventh and Early Twelfth Centuries*, Oxford 1983.
- D’ACUNTO N., *I laici nella Chiesa e nella società secondo Pier Damiani. Cetti dominanti e riforma ecclesiastica nel secolo XI*, Roma 1999 (Nuovi studi storici, 50).
- *Pier Damiani, la santità benedettina e gli amici cassinesi*, [w:] TENZE, *L’età dell’obbedienza. Papato, Impero e poteri locali nel secolo XI*, Napoli 2007, s. 355–383 (pierwodruk w: *I Fiori e’ Frutti santi. S. Benedetto, la Regola, la santità nelle testimonianze dei manoscritti cassinesi*, red. M. DELL’OMO, Roma–Milano 1998, s. 81–94).
- DELLA SANTA M., *Ricerche sull’idea monastica di San Pier Damiano*, Arezzo 1961.
- DRESSLER F., *Petrus Damiani. Leben und Werk*, Roma 1954 (Studia Anselmiana, 34).
- FACCHINI U., *Pier Damiani: il culto. Devozione popolare e documenti canonici. Traslazioni e ricognizioni delle ossa*, Ravenna 2010 (Girasole damianea, 2).
- *Pier Damiani, un Padre del secondo millennio. Bibliografia 1007–2007*, Roma 2007 (Opere di Pier Damiani, Complementi).
- FERRARINI E., *Tratti della spiritualità Damianea nella testimonianza agiografica di Giovanni da Lodi*, [w:] *La „grammatica di Cristo” di Pier Damiani. Un maestro per il nostro tempo*, red. G.I. GARGANO, L. SARACENO, Verona 2009, s. 235–257.

- Fonte Avellana nel secolo di Pier Damiani*, red. N. D'ACUNTO, Verona 2008 (Centro Studi Avellaniti).
- FREUND S., *Studien zur literarischen Wirksamkeit des Petrus Damiani*, 1995, MGH SuT 13.
- *Zum Verhältnis von „Topos“ und „Wirklichkeit“ in der Vita Petri Damiani des Johannes von Lodi*, „Archiv für Kulturgeschichte“ 80 (1998), s. 297–324.
- FULTON BROWN R., *Mary and the Art of Prayer. The Hours of the Virgin in Medieval Christian Life and Thought*, New York 2018.
- GATTO L., *Mainardo, vescovo di Silvacandida a abate di Pomposa*, „Rivista di Storia della Chiesa in Italia“ 16 (1962), s. 201–248.
- Giovanni da Lodi (antica), monaco avellanita e vescovo di Gubbio. Atti del convegno di Gubbio (22–24 settembre 2006)*, red. N. D'ACUNTO, Lodi [b.r.].
- GRONOWSKI M.T., *Spór o tradycję. Cluny oczami swoich i obcych – pomiędzy pochwałą a negacją*, Kraków 2013 (Źródła Monastyczne. Monografie, 1).
- *Stamina seu camisia, gunella atque pellicia. Garderoba średnio-wiecznego mnicha: moda i tradycja*, [w:] BERNARD Z CLUNY, *Zwyczajnik klasztorny (Ordo Cluniacensis)*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. BIAŁAS, M.T. GRONOWSKI, ŹrMon 93 [w druku].
- HENRIET P., *Silentium usque ad mortem servaret. La scène de la mort chez les émérites italiens du XIe siècle*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge“ 105 (1993), s. 265–298.
- HOWE J., *Did St. Peter Damian Die in 1073? A New Perspective on his Final Days*, „Analecta Bollandiana“ 128/1 (2010), s. 67–86.
- I castelli della preghiera. Il monachesimo nel pieno medioevo (secoli X–XII)*, red. G.M. CANTARELLA, Roma 2020.

- Il carisma nel secolo XI. Genesi, forme e dinamiche istituzionali*, Negarine di S. Pietro in Cariano (Verona) 2006.
- JABŁONOWSKA B., *Piotr Damiani o kobietach – uwagi wstępne*, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BU-SZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, *ŻrMon* 91, 2020, s. 49–95.
- JARECKI W., „*Signa loquendi*”. *Die cluniacensischen Signa-Listen*, Baden-Baden 1981 (Saecula Spiritualia, 4).
- JASPER D., *Das Papstwahldekret von 1059. Überlieferung und Textgestalt*, Sigmaringen 1986.
- KADŁUBEK Z., *Święty Piotr Damiani*, Kraków 2006 (Wielcy Ludzie Kościoła).
- La „grammatica di Cristo” di Pier Damiani. Un maestro per il nostro tempo*, red. G.I. GARGANO, L. SARACENO, Verona 2009.
- LAGHI P., *S. Guido, abate di Pomposa*, „*Analecta Pomposiana*” 3 (1967), s. 7–107.
- LASSUS L.-A., *Essai sur la mariologie de Saint Pierre Damien, précurseur de S. Bernard*, „*Collectanea Cisterciensia*” 45 (1983), s. 37–56.
- LECLERCQ J., *Saint Pierre Damien ermite et homme d’Église*, Roma 1960.
- LOHMER CH., *Heremi conversatio. Studien zu den monastischen Vorschriften des Petrus Damiani*, Münster 1991 (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinertums, 39).
- LONGO U., *Come angeli in terra. Pier Damiani, la santità e la riforma del secolo XI*, Roma 2012.
- *La proposta cristiana di Pier Damiani*, [w:] *Pier Damiani e il monastero di San Gregorio in Conca nella Romagna del secolo XI*, red. N. D’ACUNTO, Spoleto 2008 (Fondazione Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo. Incontri di Studio, 6), s. 89–104.

- *Pier Damiani e l'agiografia*, [w:] *Opere di Pier Damiani*, t. III: *Vite*, red. L. SARACENO, U. LONGO, Roma 2020, s. 7–233.
- *Romualdo, Pier Damiani, Fonte Avellana*, [w:] *I castelli della preghiera. Il monachesimo nel pieno medioevo (secoli X–XII)*, red. G.M. CANTARELLA, Roma 2020, s. 97–121.
- LUCCHESI G., *Giovanni da Lodi. „Il discepolo”*, [w:] *San Pier Damiano nel IX centenario della morte (1072–1972)*, t. 4, Cesena 1978, s. 7–66, 211–212.
- McAVOY L.H., *Medieval Anchoritism. Gender, Space and the Solitary Life*, Woodbridge 2011 (Gender in the Middle Ages, 6).
- McCREADY W.D., *Odiosa sanctitas. St Peter Damian, Simony, and Reform*, Toronto 2011 (Studies and Texts, 177).
- MICHAŁOWSKI R., *Zjazd Gnieźnieński. Religijne przestanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Wrocław 2005.
- MORAWSKA K., *Kobiety w jedenastowiecznej Europie. Główne problemy i wyzwania historiograficzne*, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, ŻrMon 91, 2020, s. 9–47.
- NAGY P., *Lacrimas quia doloris, suaves quia amoris. La dolcezza delle lacrime religiose nell'Occidente medievale*, [w:] *Piacere e dolore. Materiali per una storia della passione nel Medioevo*, red. C. CASAGRANDE, S. VECCHIO, Firenze 2009 (Micrologus Library, 29), s. 49–66.
- *Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d'institution (V^e–XIIIe siècle)*, Paris 2000.
- NEUHAUSER R., *The Capital Vices as Medieval Anthropology*, [w:] *Laster im Mittelalter / Vices in the Middle Ages*, red. C. FLÜELER, M. ROHDE, Berlin 2009 (Scrinium Friburgense. Veröffentlichungen des Mediävistischen Instituts der Universität Freiburg Schweiz, 23), s. 105–123.

- Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wiek)*, red. R. MICHAŁOWSKI, G. PAC, Warszawa 2020.
- PAC G., *Papieska kanonizacja Pięciu Braci – przejaw naśladownictwa czy nowatorstwa? Wokół przemian kultu świętych na peryferiach chrześcijaństwa łacińskiego w X–XII w.*, [w:] *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wiek)*, red. R. MICHAŁOWSKI, G. PAC, Warszawa 2020, s. 378–446.
- Pier Damiani e il monastero di San Gregorio in Conca nella Romagna del secolo XI*, red. N. D'ACUNTO, Spoleto 2008 (Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Incontri di Studio, 6).
- PIERUCCI C., *La struttura edilizia di Fonte Avellana al tempo di San Pier Damiano*, „Studi Gregoriani” 10 (1975), s. 131–139.
- REINDEL K., *Die Handschriften der Werke des Petrus Damiani*, [w:] *San Pier Damiani. Atti del Convegno di Studi nel IX centenario della morte*, Faenza 1973, s. 93–113.
- *Petrus Damiani und seine Korrespondenten*, „Studi Gregoriani” 10 (1975), s. 203–220.
- *Studien zur Überlieferung der Werke des Petrus Damiani*, cz. 1, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 15 (1959), s. 23–102; cz. 2, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 16 (1960), s. 73–154; cz. 3, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 18 (1962), s. 317–417.
- *Verlorene Briefe des Petrus Damiani*, [w:] *Mittelalterliche Texte. Überlieferung, Befunde, Deutungen*, red. R. SCHIEFFER, Hannover 1996 (MGH Schriften, 42), s. 141–153.
- RIGGI C., *La „compunctio lacrimarum” nell'ascesi benedettina*, „Benedictina” 28 (1981), s. 681–706.

- RYAN J.J., *Saint Peter Damiani and his Canonical Sources. A Preliminary Study in the Antecedents of the Gregorian Reform*, Toronto 1956.
- San Pier Damiani. Studi nel millenario della nascita (1007–2007)*, red. R. BENERICETTI, Faenza 2007 (Studi della Biblioteca Card. Gaetano Cicognani, 12).
- San Pier Damiano nel IX centenario della morte (1072–1972)*, t. 1–4, Cesena 1972–1978.
- SARACENO L., *L'amicizia spirituale: un tratto del carisma romualdino-camaldolese?*, [w:] *Il carisma nel secolo XI. Genesi, forme e dinamiche istituzionali*, Negarine di S. Pietro in Cariano (Verona) 2006, s. 167–185.
- SAVIOLI A., *La chiesa di Santa Maria „foris portam” a Faenza a la tomba di san Pier Damiani*, „Studi Gregoriani 10 (1975), s. 11–130.
- SKWIERCZYŃSKI K., *Bose, nagie, udęczone – ciało w duchowości jedenastowiecznych eremitów*, [w:] *Ingenium et labor. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Ziembie z okazji 60. urodzin*, red. P. BORUSOWSKI i IN., Warszawa 2020, s. 25–29.
- Jan Chrzyciel nie uczynił żadnego znaku, czyli *po co świętemu cuda?*, [w:] PIOTR CZCIGODNY, *O cudach (De miraculis)*, przekł. W. MOHORT-KOPACZYŃSKI, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, A. ŻREBIEC, ŻrMon 97 [w przygotowaniu].
- „*Moją zaś gramatyką jest Chrystus*” – świat monastyczny Piotra Damianiego, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Pisma monastyczne*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, ŻrMon 83, 2018, s. 11–69.
- *Mury Sodomy. Piotra Damianiego Księga Gomory i walka z sodomią wśród kleru*, Kraków 2011.
- *Nie szata zdobi eremity*, [w:] *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, red.

- E. WÓŁKIEWICZ, M. SACZYŃSKA, M. PAUK, Warszawa 2016, s. 79–86.
- *O Dictatus pape raz jeszcze*, [w:] *Liber Romani. Studia ofiarowane Romanowi Michałowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. G. PAC, K. SKWIERCZYŃSKI, Warszawa 2020, s. 298–312.
- *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Toruń 2016².
- *Wino i grzech, czyli Piotra Damianiego traktat o wodzie i abstynencji*, „Przegląd Historyczny” 108/2 (2017), s. 441–448.
- „*Zostałaś przyjęta do pokrewieństwa braterskiej adopcji*” – *dziewictwo a dzieje Zbawienia w myśli Piotra Damianiego*, [w:] ŚWIĘTY PIOTR DAMIANI, *Kazania o dziewicach*, przekł. E. BUSZEWICZ, red. naukowa i oprac. K. SKWIERCZYŃSKI, ŻrMon 91, 2020, s. 97–124.
- SŁABOSZOWSKA K., *Płacz i łzy w wybranych księgach „Roczników” Jana Długosza* (praca magisterska), Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.
- SPIJKER I., VAN ‘T., *Fictions of the Inner Life. Religious Literature and Formation of the Self in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Turnhout 2004 (Disputatio, 4).
- The Seven Deadly Sins. From Communities to Individuals*, red. R. NEWHAUSER, Leiden–Boston 2007 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 123).
- WÜNSCH T., *Spiritualis intelligentia. Zur allegorischen Bibelinterpretation des Petrus Damiani*, Regensburg 1992.